
ПАВЛО ТКАЧУК

д. і. н., проф., генерал-лейтенант
Національна академія
сухопутних військ
імені гетьмана Петра
Сагайдачного

ПОХІД САГАЙДАЧНОГО НА МОСКВУ

Численна література, присвячена постаті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, з різних причин, аналізуючи політичну і організаторську роль гетьмана, його участь у відновленні православної ієрархії, підтримці Київського братства та інших заходах національно-культурного відродження, спроби легальним шляхом добитися визнання козацьких прав і станових привілеїв, успішним морським походам, зокрема здобуттю Кафи, ролі у битві під Хотином, значно менше уваги приділяє Московському походу 1618 р., який був вершиною діяльності гетьмана як полководця. Під Хотином, поранений напередодні гетьман, вже не мав можливості проявити на повну силу свій талант, хоча його досвід і авторитет зіграли не меншу роль ніж досвід та авторитет теж важко хворого великого гетьмана литовського Яна-Кароля Ходкевича. Навіть праці, спеціально присвячені Московській війні і походу Сагайдачного, не розкривають повною мірою саме оперативній і організаційній стороні діяльності гетьмана, часом за другорядними проблемами не помічаючи основних. При цьому зберігся достатньо повний корпус джерел, зокрема російських, який дозволяє розглянути ці аспекти мало не по дням.

Дослідження присвячене оперативним і організаційним аспектам походу гетьмана Сагайдачного на Москву у 1618 р., зокрема складу і чисельності козацького війська, а також московських військ, які йому протистояли, особливостям вибору маршруту походу, боям і сутичкам на підступах до Москви, швидкості дій і реакції противника, моральному ефекту козацьких успіхів в очах противника, повноти реалізації поставлених завдань і причин невдалої спроби здобуття Москви.

Ключові слова: гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, похід на Москву 1618 р., козацьке військо, невдалий штурм Москви.

20.04.1622) не обділена увагою дослідників. Численні дослідження присвячені біографії гетьмана¹ та окремим аспектам його діяльності і військовим походам². Особливо слід виділити праці Петра Саса, в науковому доробку якого ця тематика залишається провідною³. З різних

¹ Іван Каманин. Очерк гетьманства Петра Сагайдачного. *Чтения в Историческом об-ве Нестора Летописца*. Кн. 15. Вып. 1. (Киев, 1901), 3–32; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 7. (Київ–Львів, 1909), 312,355, 365–391, 413–492, 575–583; Володимир Антонович. Петро Сагайдачний. *Гетьмани України. Историчні портрети*. Збірник. (Київ, 1991), 25–32; Дмитро Яворницький. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. (Дніпропетровськ, 1991), 70 с.; Його ж. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. *Историчні постаті України: Историчні нариси*. (Одеса, 1993), 24–64; Andrzej Adam Majewski. Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr (zm. 1922). *Polski Słownik Biograficzny*. Т. 13/4. Zesz. 59. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1988), 484–486; Ibidem. *Moskwa, 1617–1618*. (Warszawa, 2006), 262 s.; Leszek Podhorodecki. *Chocim 1621*. (Warszawa, 1988), 208 s.; Николай Котляр. Петр Сагайдачный: политик, воин, человек. *Н. Ф. Котляр, В. А. Смолий. История в жизнеописаниях*. (Киев, 1990), 156–167; Юрій Мицик. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 5. (Львів, 1998), 412–420; Григорій Сергієнко. Твій легендарний Сагайдачний. *Віче*. (1995), № 10, 129–141; Леонід Ішенко. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Историчний календар*. Вип. 6. (1999), 235–236; Володимир Щербак. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. *Историчний календар*. Вип. 8. (Київ, 2001), 194–200; Олександр Гуржій, Вадим Корнієнко. *Петро Конашевич Сагайдачний*. (Київ, 2004), 188 с.; Богдан Сушицький. Петро Сагайдачний – кршовий отаман, гетьман запорозького козацтва, гетьман України. *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів і полководців XV–XIX ст.* Т. 1. (Одеса, 2004), 213–225; Михайло Бердуга. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Историчні постаті*. (Харків, 2004), 7–15; Леонід Бугай. Петро Конашевич-Сагайдачний – слашний лицар козацтва. *Все для вчителя*. (2005), № 5–6, 47–49; Таміла Грачевська. Постать П. Конашевича-Сагайдачного в оцінках П. Феденка і Д. Яворницького: спроба компаративного аналізу. *Грані*. (2005), № 5, 26–29; Павло Остапенко. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Усі видатні постаті України*. (Харків, 2007), 72–81; Євген Акимович. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII ст.)*. (Одеса, 2009), 182–194; Віктор Горобець. Україна: від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи. 1578–1616. (Київ, 2010), 192 с.; Сергій Комарницький. Герой Кафи, Москви і Хотина. До 390-річчя Хотинської війни 1621 року. (Чернівці, 2011), 144 с.; Юрій Фігурний. Українські етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в першій половині XVII століття в українознавчому вимірі. *Українознавство*. (Київ, 2011), № 3, 107–115; Його ж. Відображення етнодержавонацієтворчої діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного в спогадах сучасників, етнічній пам'яті українців та у вітчизняному історичному наративі кінця XVIII – початку XXI століття в українознавчому вимірі. *Українознавство*. (Київ, 2012), № 3, 132–140; Петро Пиріг. Петро Конашевич-Сагайдачний: історичні нариси життя та діяльності. *Сіверянський літопис*. Вип. 1–2 (103–104). (2012), 18–34

² Віктор Демочко. Роль козацтва на чолі з Петром Сагайдачним у відновленні та розвитку церковного життя в Україні в першій половині XVII ст. *Волинські історичні записки*. Вип. 1. (Луцьк, 2008), 29–33; Сергій Буряченко. Роль гетьмана Петра Сагайдачного у відносинах уряду Речі Посполитої та козацтва в українській і польській історіографії. *Українська державність: історія і сучасність*. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 23.11.2012 р. (Маріуполь, 2012), 7–9; Катерина Липа. Митра і шабля. Як Сагайдачний врятував православну церкву. *Исторична правда*. (11 вересня 2019).

³ Петро Сас. Петро Конашевич-Сагайдачний. *Історія України в особах: IX–XVIII ст.* (Київ, 1993), 239–246; Його ж. Пісня виспівана у віках [Петро Конашевич-Сагайдачний]. *Київська старовина*. (Київ, 1994), 116–121; Його ж. *Петро Конашевич-Сагайдачний: Молоді роки*. (Київ, 2006), 287 с.; Його ж. Рукописне “Євангеліє П. Сагайдачного”. *Український історичний журнал*. (Київ, 2006), № 4, 157–190; Його ж. *Запорожці у польсько-московській війні наприкінці смуту (1617–1618 рр.)*. (Біла Церква, 2010), 512 с.; Його ж. *Чесний лицар Петро Конашевич-Сагайдачний*. (Київ, 2012), 350 с.; Його ж. Коли народився Петро Конашевич-Сагайдачний? *Український*

причин, можливо тому, що серед дослідників не було військових фахівців, залишилися недостатньо виділеними найбільші військові успіхи гетьмана Петра Сагайдачного як полководця, зокрема здобуття Кафи, де винятком є добра розвідка дрогобицького історика Тараса Батюка⁴ та Московський похід 1618 р., який був вершиною діяльності гетьмана як полководця. Під Хотином, поранений напередодні гетьман, вже не мав можливості проявити на повну силу свій талант, хоча його досвід і авторитет зіграли не меншу роль ніж досвід та авторитет теж важко хворого великого гетьмана литовського Яна-Кароля Ходкевича. Навіть згадані праці Петра Саса, спеціально присвячені Московській війні і походу Сагайдачного, не розкривають повною мірою саме оперативну і організаційну сторону діяльності гетьмана, часом за другорядними проблемами не помічаючи основних. Цікава розвідка Юрія Крохмалюка⁵ була написана без знайомства з московськими архівами, де зберігся достатньо повний корпус джерел, який дозволяє розглянути ці аспекти мало не по дням, про що можна судити з публікації частини цих документів⁶. З точки зору військової історії саме похід на Москву заслуговує найбільш ретельного дослідження.

Авантюрна афера сандомирського воеводи Юрія Мнішека, який підтримав самозванця, відомого як Лжедмитрій I, яка несподівано завершилася здобуттям московського престолу у 1606 р., відкрила довгий період внутрішньої боротьби у Московському царстві, відому як *Смута*. В цю боротьбу були втягнені значні масиви дрібної та середньої польської шляхти та запорозького козацтва, виступаючи переважно на стороні наступних самозванців. Найбільш успішні з них, приїжджаючи на терени Речі Посполитої, хвалилися своїми успіхами та досягненнями, при цьому значно перебільшуючи як реальний стан речей так і багатства Московської землі. Ці розповіді і чутки заохочували не тільки авантюристів, які шукали пригод і багатства, але й частину еліти, якій здавалося простою справою завоювання або ж об'єднання з одвічним суперником Московським царством. Тим більше, що окремі представники московської еліти, втомлені громадянською війною, вважали, що її припинення неможливе без відходу польських і козацьких військ, для чого були готові запросити на московський престол польського принца. Сам король Сигізмунд III, програвши боротьбу за шведський престол, був готовий зайняти престол московський, продовжити боротьбу за шведський, а тоді запровадити у своїх державах абсолютну форму влади за московським зразком. Врешті у 1610 р. король

історичний журнал. (Київ, 2011), № 3, 36–50; Його ж. *Хотинська війна 1621 року*. (Біла Церква, 2012), 526 с.; П. Сас, Г. Кіркене. *Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу*. (Київ, 2011), 216 с.

⁴ Тарас Батюк. Взяття Кафи в 1616 р. у світлі новознайдених джерел. *Проблеми гуманітарних наук*. Наукові записки ДДПУ. Вип. 16. (Дрогобич, 2005), 4–13.

⁵ Юрій Крохмалюк. *Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. Стратегічно-тактична студія*. (Львів, 1936), 32 с.

⁶ Документи російських архівів з історії України. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. Упорядники Леонтій Войтович, Лев Заборовський, Ярослав Ісаєвич, Френк Сисин, Аркадій Турилов, Борис Флоря. (Львів, 1998), док. 54–171, 174–176.

сам очолив похід до потужної фортеці Смоленськ, яка на думку його радників мала відразу ж здатися. Але фортеця оборонялася, а непідготоване військо не могло її здобути. Тим часом цар Василь Шуйський відправив армію, очолену свої братом князем Дмитрієм Шуйським, який прославився поразками у битвах, де мав значну перевагу над противником. Армія Дмитрія Шуйського загальною чисельністю більше 30 тис. мала у своєму складі більше 5 тис. шведських, французьких і шотландських найманців, очолених досвідченим полководцем Якобом Понтусом ле Ла Гарді. Польний гетьман Станіслав Жолкевський, якого король відправив з табору під Смоленськом, обложив у Царево-Займищі посланий раніше 6-тис. корпус князя Федора Єлецького і Григорія Валуєва. Довідавшись про підхід армії Дмитрія Шуйського, Жолкевський залишив в таборі 700 осіб і, здійснивши скритний нічний марш, атакував Шуйського 4 липня 1610 р. У польного гетьмана було не більше 6800 осіб при двох фальконетах, які спізналися і були застосовані в останніх фазах бою. Бездарність Дмитрія Шуйського коштувала московському війську повного розгрому і втрат бл. 5000 осіб. Польний гетьман, який втратив бл. 400 осіб, дав можливість відійти в напрямку Новгороду більшості шведських найманців, які останніми покинули поле бою. Частина французьких і англійських найманців перейшла на польську службу⁷. Скориставшись хаосом, який охопив Московську державу, Жолкевський продовжив марш на Москву, рід якою домовився з столичною елітою, яка скинула з престолу Василя Шуйського і обрала уряд із семи бояр про спільні дії по припиненню громадянської війни і обрання на царство королевича Владислава. Московська сторона впустила в Кремль польський гарнізон, видала Жолкевському князів Шуйських і почала приводити до присяги королевичу провінції Московського царства. Але Сигізмунд III вирішив сам стати московським царем, арештував повноважне посольство і фактично добився об'єднання різних протиборчих сил у Московському царстві. Друге ополчення князя Дмитра Пожарського та Кузьми Мініна змусило польський гарнізон капітулювати, а Земський собор 1613 р. обрав царем Михайла Романова. Війна далі тривала, змушуючи польську сторону втрачати свої позиції.

Врешті і Сигізмунд III погодився повернутися до ідеї утвердження на московському престолі сина Владислава. У квітні 1617 р. військо на чолі з королевичем почало чергову війну з Московською державою, повільно рухаючись в напрямку Москви. Ресурсів на спорядження війська було надзвичайно мало, втрати сподівалися компенсувати за рахунок московської скарбниці. Але час було безнадійно втрачено. Від гарячого літа 1610 р., коли московська еліта присягала королевичу, пройшло багато часу, заповненого бойовими сутичками, битвами і втратами і у Московському царстві практично не залишилося прихильників королевича. Владислав та його оточення сподівалися на запорозьке ко-

⁷ Казимир Валишевский. *Смутное время*. (Санкт-Петербург, 1911), 316–319; Олег Курбатов. *Военная история русской Смуты начала XVII века*. (Москва, 2014), 107–109.

зацтво, але останнє вимагало легалізації свого статусу, який реально наближався до шляхетського. Але польський уряд вперто не бажав вирішувати козацькі проблеми, пропонуючи на перемовинах, які завершилися Вільшанською угодою 28 жовтня 1617 р., обмежити козацьке військо реєстром в 1 тис. осіб, а далі залишили це питання відкритим⁸.

Реальне число запорозьких козаків було значно більшим. Тільки у війську гетьмана Андрія Наливайка, яке у 1614–1616 рр. перебувало на Смоленщині, і більшість якого влилася до війська королевича Владислава, були полки Наливайка, Бориспільця, Сидорки, Фастівця, Трохимовича та Довгаля, у яких було по п'ять сотень в кожному. Чисельність цих підрозділів була значно вищою ніж 500 козаків. Так, за оцінкою сотника Федора Бута у полках Наливайка і Сидорки разом було півтори тисячі козаків, не рахуючи пахолків-джур. У полках Трохимовича та Довгаля було по 700 козаків⁹. Тобто тільки там було більше 5 тис. козаків. Через пару років під Хотин у 1621 р. за інформацією учасника подій полковника Станіслава Чаплинського прийшло 30 тисяч піших і 10 тисяч кінних козаків. За реєстром війська під Хотиним числилося 41520 осіб¹⁰.

На весну 1618 р. гетьман Сагайдачний таки погодився підтримати похід королевича. Козаки отримали гарантії безпеки родин і своїх маєтностей та обіцянки зупинити насильницький поступ церковної унії, уряд обіцяв вирішити і інші проблеми. У Варшаві реально побоювалися, що козацькі морські походи можуть викликати війну з Османською імперією. Але військо не могло утримуватися без ресурсів, тому самостійний операційний напрямок руху війська Муравським шляхом, обраний гетьманом, диктувався також і прагматичними міркуваннями: південно-східні регіони були менш розореними під час Смути.

Перехоплені купці та інші особи, які потрапляли до рук московських воєвод, свідчили, що королевич очікує на підхід 20 тис. запорожців. Але висновки про таку чисельність війська Сагайдачного не виглядають переконливими, як і твердження, що у кожному із шести полків, які виступили в похід, було близько 3300 козаків¹¹. За пізнішим недатованим реєстром війська гетьмана Сагайдачного в складі його полків налічувалося 16098 осіб, зокрема: гетьманський полк – 1560, Михайла Дорошенка – 1450, Теморовського – 1200, Курила – 1407, Богдана Конші – 1360, Мартина Пневського – 1400, Андрія [Наливайка?] – 2330, Захаринівського – 1360, Вошивого – 1160, Бонькового – 1200, Версуновського – 1430, пушкарів та візників – 451¹². Принаймні важко стверджувати, що з гетьманом виступило більше 18 тис.

⁸ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 7. (Львів, 1907), 356–365; Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 278–306.

⁹ *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 64–68.

¹⁰ Тарас Батюк. Козацькі збройні формування у II половині XVI – першій чверті XVII ст. *Проблеми гуманітарних наук*. Вип. 14. (Дрогобич, 2006), 84–93.

¹¹ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 317.

¹² Леонтій Войтович. Українське козацтво у війнах XVI – початку XVII ст. *Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. (Харків, 2017), 883.

Військо королевича за компютами мало 21 гусарську хорогву (2670 коней), 10 рейтарських рот (1150 коней), 19 п'ятигорських (черкеських) хорогв (2150 коней), 15 козацьких, тобто організованих і озброєних як козаки, хорогв (2020 коней), регімент *лісовчиків* (бл. 1000 осіб), 7 піхотних регіментів (3050 осіб, в т. ч. 2100 німецьких піхотинців, 200 шотландців і 600 угорців, 150 вибранців) і бл. 1000 московських козаків, дворян та стрільців¹³. Ян Віммер оцінював чисельність цього війська бл. 14 тис.¹⁴ Але у війську королевича перебувало ще від 2 до 4 тис. запорозьких козаків. Точніше підрахувати їх неможливо¹⁵. Якщо взяти середню цифру бл. 3 тис., то в цілому на кінець літа військо королевича можна оцінити у 15 тис.

Московській державі вдалося до 1616–1617 рр. відродити свої збройні сили, збільшивши число стрільців майже до 20 тис., мали до 30 тис. дворянського ополчення, 5–6 тис. козаків, біля 10 тис. служилих татар, башкірів, черемисів і мордві. Поступово відновлювалися солдатські полки найманої піхоти та ремонтувалися фортеці¹⁶. У будь-якому випадку сил королевича, навіть з військом Сагайдачного, було недостатньо.

Якщо операційні напрямки були наперед погоджені, то обидва герої Хотина козацький гетьман Петро Сагайдачний і великий литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич, який фактично командував військом королевича, проявили тут свої таланти полководців. Похід Сагайдачного *Муравським шляхом*, яким ходили на Москву ординці, мав на меті не просто відволікти частину московського війська, а з найменшими втратами прорватися до столиці. Саме для цього козацьке військо пройшло Диким полем і вийшло на цей шлях через Лівни, здобути раптовим наскоком 7 липня 1618 р. При цьому гарнізон, не оцінивши небезпеку, вийшов у поле на вилазку і був повністю розгромлений. Довідавшись про раптову появу запорожців і падіння Лівен, московське посольство, яке везло скарбницю кримському ханові і з яким їхали ханські послы, повернуло на Єлець. Московський уряд дорожив миром з Кримом і був готовий купляти лояльність хана, підштовхуючи останнього до нападів на землі Речі Посполитої. Єлець був сильною фортецею, яка мала артилерію, хоча інформація про гарнізон чисельністю 1800 осіб¹⁷, явно перебільшена, хоча сам Сагайдачний в листі до королевича писав, що противник втратив близько 20 тис. бійців¹⁸. Єлець було здобуто, острог і місто, в руки переможців потрапив післанець до Криму Степан Хрущов, більша частина складу посольства і татарські дипломати, а також

¹³ Andrzej Adam Majewski. *Moskwa 1617–1618*. (Warszawa, 2006), 205.

¹⁴ Jan Wimmer. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. (Warszawa, 1978), 157.

¹⁵ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 317–323.

¹⁶ Александр Станиславский. *Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории*. (Москва, 1990), 12–14.

¹⁷ Александр Воробьев. *Осада Ельца войсками гетмана Сагайдачного в июле 1618 г. Верхнее Подонье. Археология. История*. Вып. 3. (Тула, 2008), 293.

¹⁸ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 333.

частина скарбниці¹⁹. Відразу ж від Єльця гетьман послав полковника Михайла Дорошенка до Переяслава-Рязанського, сіючи паніку по цій території. У Москві відразу ж відреагували царською грамотою до Донського війська, вказуючи на небезпеку розорення *польських*, тобто порубіжних, розташованих на оборонних лініях, міст і фортець закликаючи виступити на їх оборону²⁰.

Документи свідчать, що похід Сагайдачного, який не випускав ініціативу і диктував противнику свої умови, вміло обираючи напрямки і час ударів, поспістю деморалізував московське командування і паралізував його дії. Посилаючи роз'їзди і стежі, в Москві отримували панічні реляції та доповіді. Так стежа князя Олексія Морткіна, яка діяла в районі Йосифо-Волоколамського монастиря на операційному напрямку просування війська королевича, 1 вересня 1618 р. доповідала, що авангард полковника Станіслава Чаплинського, який йшов від Можайська, має завдання з'єднатися з козаками Сагайдачного²¹.

Тим часом гетьман і його полковники далі рухалися до Москви через Рязанську землю, атакуючи або імітуючи атаки її головних пунктів, при цьому намагаючись уникнути серйозних втрат. Так Михайлов, який обороняв Семен Ушаков, був залишений після спроби штурму, але цього було досить, щоби гарнізон не ризикнув виходити в поле²². Воєвода Семен Леонт'єв втік з Лебедані до підходу козаків²³. Порох та інші припаси з Данкова вирішили перевезти до Пронська, але козаки перехопили їх на марші²⁴.

Спішно сформований копус окольничого князя Григорія Волконського (бл. 1560–1634) стояв в Коломні. Першим воєводою було призначено князя Дмитра Пожарського, але визволитель Москви від поляків, відсунений на другорядні ролі, був ображений, що йому не призначили головним воєводою війська, яке воювало з королевичем, і усунувся через хворобу. Вже невдовзі він взяв участь в обороні Москви, коли ситуація стала критичною. Наляканий панічними звітками, окольничий князь Григорій Волконський боявся покинути потужний Колеменський Кремль, обмежуючись відсилками дрібних підрозділів і рапортуючи про їх успіхи²⁵. При цьому він не ризикнув прислати підкріплення в Каширу, яка лежала на шляху козацького війська²⁶. В Москві вимагали від князя завадити будь-що переправі козаків Сагайдачного через Оку. Відповідна царська грамота була відіслана воєводі 13 вересня²⁷. У відповідь воєвода просив прислати гроші для виплати

¹⁹ *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 130–132.

²⁰ Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 89. Отношения России с Турцией. 1617 г. Д. 1. Л. 227–231.

²¹ РГАДА. Ф. 210. Московский стол. Стб. 9. Ч. 1. Л. 112–114.

²² Там же. Ф. 210. Приказной стол. Стб. 4. Л. 551.

²³ *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 131, 219.

²⁴ Там же, 238–239.

²⁵ Там же, 137–138.

²⁶ Там же, 141.

²⁷ Там само, 140.

війську і вказати напрямок відступу як “только гетман перелезет реку и будет мне силен”²⁸. В Москві 15 вересня далі вимагали не допустити переправи через Оку і послати підмогу в Каширу²⁹. З листування з воєводами видно, що гетьман далі обирав напрямки ударів, повністю деморалізуючи противника своїми демонстраціями під Зарайськом і у інших місцях. Фактично князь Волконський прогавив переправу запорозьких козаків через Оку 16 вересня 1618 р., які імітували переправу на човнах в одному місці, а фактично переправилися в інших місцях, обійшовши противника³⁰. Не дивно, що 17 вересня 1618 р. вже з с. Гжель воєвода Волконський повідомив, що відступає до Москви, залишивши в Коломні гарнізон. Князь виправдовувався втечею козацьких станиць, які при цьому пограбували його обоз³¹. Посланий князем Волконським гонець звенигородський дворянин Дружина Александров 19 вересня доповідав, що військо Сагайдачного, яке йшло на Москву, мало у своєму складі бл. 10 тис. осіб, в т. ч. 3 тис. пахолків (джур). Війська, які залишилися з воєводою, за його інформацією налічували 900 осіб і трохи козаків станиці Ульянова Першого, основна частина якої відступило московською дорогою³². Зрозуміло, що посилаючи інформацію з Д. Александровим, воєвода применшував власні сили і перебільшував сили противника, реальної чисельності яких не знав, бо окремі козацькі підрозділи діяли на самостійних операційних напрямках, зокрема загін осаула Грицька, якого московські джерела іменують полковником, діяв під Зарайськом³³.

19 вересня князь Волконський отримав наказ повернутися в Коломну, де вже почалося дезертирство ратників, служилих татар і козаків. Далі корпус Волконського вже не впливав на марш Сагайдачного до Москви. 22 вересня воєвода був відкликаний у столицю, де разом з князем Данилом Мезецьким очолював полк з 562 піхотинців і 22 кіннотників, який обороняв московські стіни від Труби до Стрітенських воріт³⁴. Останнє було, звичайно, пониженням, викликаним оцінкою його дій під Коломною.

24 вересня з табору під Черкізовом гетьман послав до королеви-ча полковників Михайла Дорошенка і Богдана Коншу для узгодження диспозиції облоги Москви. Козацьке військо, тим часом, займалося рекогносцируванням місцевості і поволі просувалося до столиці³⁵. При цьому гетьман готував допоміжні операції, які не привернули належної уваги дослідників. Полковник Яків Шиш, отамани Степан Круговой та

²⁸ Там само, 142.

²⁹ Там само, 144–145.

³⁰ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 348.

³¹ *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 146–147.

³² Там само, 157–158.

³³ Осаул Грицько був заложником козацької сторони на переговорах про здачу Єльця (Там само, 127).

³⁴ Елизавета Волконская. *Род князей Волконских*. (Санкт-Петербург, 1900), 25–34, 44–71, 335–339, 817–823; Андрей Богданов. *Сказание о Волконских князьях*. (Москва, 1989), 101–110.

³⁵ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 354–358.

Лом були посланий до околиць Вологоди, Углича, Мологи і Білоозера³⁶, полковник Якушко Яцький – до Каргополя і Холмогор³⁷. Показово, що більшість цих підрозділів було укомплектовано донськими та іншими козаками, які перейшли на сторону королевича і запорожців. Ці експедиції були покликані не тільки сіяти паніку, але перекрити підвезення продовольства і підхід підмоги з районів, які найменше були розорені під час Смути. Після того, як підвіз з Рязанської землі був практично паралізований – це був єдиний напрямок, на який могла сподіватися обложена столиця.

8 жовтня 1618 р. обидва війська з'єдналися під Москвою у Тушино. Цьому передували невдала спроба полковника Федора Пирського, наприкінці вересня, скориставшись панікою, раптово захопити Коломну з її потужним Кремлем та перемога гетьмана Сагайдачного над загоном воеводи Василя Бутурліна-Грані під Донським монастирем 6 жовтня 1618 р. Безперечно, що обидва гетьмани Ян-Кароль Ходкевич і Петро Сагайдачний були готові штурмувати Москву. Але королівські комісари великий канцлер литовський Лев Сапега і кам'янецький біскуп Адам Новодворський та їх досвідчені колеги Олександр Госевський, Костянтин Пліхта та Якуб Собеський мали тверду інструкцію щодо термінів виправи королевича і не збиралися ризикувати, добре знаючи про відсутність ресурсів на утримання війська, яке було готове покинути королевича і кинутися грабувати московські провінції. Тому вони швидко погодилися на вигідні для Речі Посполитої умови Деулінського перемир'я³⁸.

Всього в Москві для оборони було зібрано 11097 озброєних людей, але тільки 1589 стрільців, 209 іноземних найманців, 103 жильців царської охорони, 866 дворян-ополченців і 2071 козаків³⁹. За планом Яна-Кароля Ходкевича, який прийняв пропозицію досвідченого військового інженера і мальтійського кавалера Бартоломея Новодворського, мали бути підірвані з допомогою петард одночасно двоє воріт Білого міста столиці. Головний удар передбачався через Арбатські ворота, допоміжний – через Тверські ворота. 10 тис. запорожців мали просуватися вулицями міста після підризу Тверських воріт і їх опанування угорською піхотою. Безпосередньо Тверські ворота обороняли 594 особи, але з них тільки 80 стрільців, 18 дворян 20 козаків з пищалями і 6 – з рогатинами. Ще 5 тис. запорожців мали відволікати сили захисників імітуючи штурм укріплень з інших напрямків, щоб не дати можливості захисникам перекидати сили на загрозові дільниці. Штурм тривав від третьої години ночі до світанку 11 жовтня. Попереджені двома втікачами-французами, захисники встигли укріпити ровом дерев'яний острожок, який прикривав Тверські ворота. Штурмові загони і сапери були заскочені зненацька і тупцювали на місці. Передові штурмові частини зуміли проникнути в острожок перед Арбатськими воротами, але

³⁶ *Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 193–230.

³⁷ Там само, 224.

³⁸ Henryk Wisner. *Władysław IV Waza*. (Wrocław, 1995), 25–28.

³⁹ Петро Сас. *Запорожці в польсько-московській війні*, 379–381.

далі не просунулися і підірвати самі ворота не змогли. Врешті штурм припинився без жодних результатів та й при незначних втратах з боку польсько-українського війська⁴⁰. А далі почалися перемовини, на яких обидві сторони продемонстрували готовність до компромісу.

Немає сенсу розмірковувати щодо хибності плану Ходкевича і неефективного використання козацьких сил. Військо королевича вже втратило запал головним чином через відсутність ресурсів і, безперечно, не витримало би довгої і *правильної* облоги, яка було загалом неможлива за відсутності важкої артилерії. Якби вдалося підірвати обидві брами одночасно і ввести в дію лісовчиків та запорожців, можна було би відтіснити противника до Кремля і Китай-города, потужні укріплення яких сходу взяти навряд чи би вдалося. Гетьман Сагайдачний, напевно, був іншої думки і не втримався, щоби не продемонструвати Ходкевичу можливості свого війська, захопивши на зворотньому шляху добре укріплену Калугу, яку перед цим не змогли здобути Ходкевич з королевичем (у 1617 р. Калугу обороняв князь Дмитро Пожарський)⁴¹.

З чисто військової точки зору похід Сагайдачного на Москву може служити прикладом блискучої операції протягом всього її перебігу від вибору напрямку удару, захоплення ініціативи і нав'язання противникові своєї волі до завершального маршу до Тушинського табору. Козацький гетьман ніде не допустив прорахунку чи невинуватої трати сил, оперативно реагуючи на зміну ситуації і своїми веєрними рейдами остаточно збиваючи противника з пантелику. При цьому йому доводилося по ходу просування вирішувати всі проблеми логістики і забезпечення комунікацій. Чого вартує тільки організація човнів та інших засобів переправи при форсуванні Оки та інших рік. Очевидна також необхідність більш детального дослідження джерел, зокрема московських архівів (документи про ці події опубліковані тільки частково, а за період першої половини жовтня 1618 р. взагалі фрагментарно). Цей похід як вдалий приклад українського оперативного мистецтва повинен стати хрестоматійним і докладно вивчатися у військових і цивільних навчальних закладах.

⁴⁰ Там само, 388–394.

⁴¹ Andrzej Adam Majewski. *Moskwa 1617–1618*. (Warszawa, 2006), 111–113.

Pavlo TKACHUK. A HIKE OF SAGAJDACHNYJ IS ON MOSCOW.

Numerous literature sanctified to the figure of hetman Petro Konaszewych-Sagajdachnyj, for diverse reasons, analysing the political and organizational role of hetman, his participating in proceeding in the Orthodox hierarchy, support of Kyiv fraternity and other measures of national and cultural revival, attempt by a legal way to obtain confession of cossack rights and class privileges, to the successful marine hikes, in particular to the receipt of Kafa, roles in a battle under Khotyn, far fewer attention spares to the Moscow hike 1618, that is a top activity hetman as a warlord. Under Khotyn, injured the day before hetman, already did not have the opportunity to show the talent on complete force, although his experience and authority played a not less role than experience and authority too difficult sick large hetman of Tituania of Jan-Karol Chodkiewicz. Even the labours specially sanctified to Moscow war and hike of Sagajdachnyj do not expose to a full degree exactly to the operative and organizational side of activity of hetman, sometimes after second-rate problems, not noticing basic. The complete enough corps of courses in particular Russian was thus saved that allows to consider these aspects how hardly not for to the days.

Research is sanctified to the operative and organizational aspects of hike of hetman Sagajdachnyj on Moscow in 1618, in particular will lay down to the quantity of cossack army, and also the Moscow troops that it was resisted him, to the features of that it was resisted him, to the features of choice of route of hike, fights and collisions on approaches to Moscow, speed of actions and reaction of opponent, moral effect of cossacks successes with the eyes of opponent, plenitude of realization of the put tasks and reasons of unsuccessful attempt of receipt Moscow.

Keywords: a hetman Petro Konaszewych-Sagajdachnyj, hike on Moscow in 1618, cossack army, unsuccessful assault.